

3. Üyeler, roller

Üye yapısı ve rol yapısı

(1) ve (2)'de dolaylı tümleş ve belirteç tümleşci gibi tümleş türlerini ve sadece geçişli tümleşlerde görülen nesnelere inceleyelim. (1)'deki tümleşlerde tümleşler, (2)'deki tümleşlerde de nesnelere silindiğinde (1)'deki tümleşlerin düzgün, (2)'deki tümleşlerin ise bozuk olduğu görülür (bkz. (1') ve (2')).

(1)	a. Erkin bahçede çiçek topluyor. b. Erkin bardağı elinden düşürdü. c. Erkin kalemi masaya bıraktı. d. Erkin yarın gelecek.	(1')	a. Erkin çiçek topluyor. b. Erkin bardağı düşürdü. c. Erkin kalemi bıraktı. d. Erkin gelecek.	(3)	A: Kitabı kim okudu? B: Erkin okudu.
(2)	a. Erkin kitabı okudu. b. Erkin bir kitap istiyor.	(2')	a. *Erkin okudu. b. *Erkin istiyor.		

Aşağıdaki tümleşlerdeki dolaylı tümleşler silindiğinde tıpkı nesnelere silindiği duruma benzer bir etki görülmektedir:

(4)	a. Ali bana kızıyor. b. Ali Ankara'da oturuyor. c. Ali bu kitaptan nefret ediyor.	(4')	a. *Ali kızıyor. b. *Ali oturuyor. c. *Ali nefret ediyor.	(5)	a. Ali beni dövüyor. b. Ali bana kızıyor.

Tümleş öğeleri üzerindeki durum ekleri o öğelerin tümleşteki rollerini belirlemiyorsa, bunu belirleyen nedir? Aşağıdaki örneklerde dolaylı tümleş olarak adlandırılan öğeler üzerindeki durum eklerinin değişmediğini, ama öğelerin tümleş içindeki rollerinin değiştiği görülmektedir:

(6)	a. Aslı bana geliyor. b. Aslı bana acıyor.
(7)	a. Aslı köpekten korkuyor. b. Aslı okuldan çıkıyor. c. Aslı evinden gölü görebiliyor.

Bu tümleşlerde değişenin sadece eylemler olduğu açıkça görülebilmektedir. Eylemlerin bu özelliği sadece dolaylı tümleş ve nesnelere tümleş içindeki rollerini belirlememekte aynı zamanda öznenin de tümleşteki rolünü belirlemektedir. Örneğin (8a)'da, adam öğesi eylemde bildirilen işin yapıcısıyken (8b)'de eylemin yaptığı işten etkilenen bir öğedir.

(8)	a. Adam beni takip ediyor. b. Adam öldü.

Bu içsel özellikli eylemlerin **anlamsal-seçme** (kısaca a-seçme) özelliğidir. A-seçme özelliğine göre eylemler tümleşteki öğelere çeşitli **roller yüklemektedirler**. Bu bakımdan eylemler birer **rol yükleyici**, rol yüklenen Ad Öbekleri de (kısaca AÖ) **rol yüklenicidir**. Aşağıda, tümleşe fazladan öğe ekleme ya da öğe çıkarmanın dilbilgisizliği tümleşlerle sonuçlandırıldığı görülmektedir:

(9)	Aslı köpekten korkuyor a. *Aslı korkuyor. b. *Aslı köpekten kemiği korkuyor.

Bu örnekler, eylemlerin belirli sayıda öğeyi gerektirdiklerini göstermektedir. Bunlara eylemin üyeleri denmektedir. Eylemler içsel olarak a-seçme özelliklerinin yanı sıra **kategorisel-seçme** (k-seçme) özelliklerini de barındırmaktadır. Eylemlerin a-seçme ve k-seçme özelliklerine bağlı olarak rol yapısı ve üye yapısına sahip oldukları söylenebilir. Örneğin *kork-* eyleminin aşağıda görüldüğü gibi bir **dışsal üyesi** (x) ve bir de **içsel üyesi** (y) bulunmaktadır.

(10)	kork-: (x (y))

Rol yapısı içinde her üyenin birer rolü bulunmaktadır (Rol dökümü ve Türkçedeki rol örneklemeleri için bkz. Ek bilgi). (9)'da *Aslı* üyesi *korkmak* eyleminin edicisi, *köpekten* öğesi de eylemin konusunu oluşturmaktadır:

(11)	kork-: (x (y)) edicisi konu

(12)	yaşlan-: ((x)) etkilenen
	sev-: (x (y)) edicisi konu

(13)	bak-: (x (y)) edicisi konu

	dur-: (x (y)) edicisi yer

	iğren-: (x (y)) edicisi konu

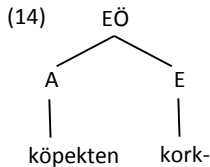
Ek bilgi**Rol dökümü**

Rollerin evrensel bir dökümü olduğu, bunların hangi tabanlarda ne şekilde adlandırılacağı konusunda literatürde pek çok tartışma bulunmaktadır. Türkçede rollerle ilgili olarak Sezer (1991) ve Uzun (2000)'de çeşitli öneriler bulunmakla birlikte Türkçenin bu bakımdan çok çalışıldığını söylemek güçtür:

EDİCİ	'işi bilerek, isteyerek veya gücül olarak yapan' <i>Polis hırsızı yakaladı.</i> <i>Güneş ekinleri sararttı.</i>
ETKİLENEN	'iştten etkilenen' <i>Çocuk kuşu yaraladı.</i> <i>Asit yağmurları ormanları yok edecek.</i>
DENEYİMCİ	'bir oluştan duygusal ve algısal olarak etkilenen' <i>Bebek uyuyor.</i> <i>Babam yaşlanıyor.</i>
KONU	'Bir devinimde, bir oluştta yer alan ama etkilenmeyen' <i>Ali memleketi özlüyor.</i> <i>Erol sevgilisini düşünüyor.</i>
HEDEF	'devinimin yönü üzerinde olan' <i>Ali kitabı Ayşe'ye yolladı'</i> <i>Fırtına denize yöneldi.</i>
KAYNAK	'devinimin başlangıcında, çıkış yerinde bulunan' <i>Gemi kıyıdan ayrıldı'</i> <i>Kadın çatıdan atladı.</i>
YER	'iş, oluş, durumun gerçekleştiği konum, uzam' <i>Ali Ankara'da oturuyor.</i> <i>Otobüs durakta bekliyor.</i>
YARARLANICI	'iş, oluş veya durumdan yararlanan' <i>Ayşe Ali'ye kazak örüyor.</i> <i>İşçiler patrona çalışıyor.</i>
ARAÇ	'işin, devinimin yapılmasına araç olan' <i>Boyacı duvarı fırçayla boyadı.</i> <i>Kasap eti satırla parçalıyor.</i>

Eylem Öbeğinin iç yapısı ve öbek yapı ile ilgili ön bilgiler

Yukarıda görüldüğü gibi, *kork-* eyleminin "x" ve "y" üyeleri bulunmaktadır. **Yansıma İlkesi** sözlükçedeki bilgilerin sözdizimine yansıması gerektiğini belirtmektedir. Buna göre "x" ve "y" üyelerinin sözdizime yansıması gerekmektedir. Öyleyse *kork-* eylemini "Aslı" ve "köpekten" gibi iki üyesi varsa bunların öbek olarak sözdizimde görülmesi gerekmektedir. Burada konuşucu iki öğeyi **birleştirmektedir**, *kork-* eylemi ilk olarak içsel üye ile birleştirmektedir:

Öyleyse bu öbeği oluşturan ana ögenin yani öbeğin **başının** sadece yüklem konumunda bulunabilen eylem olduğu bu öbeğin de **Eylem Öbeği** (EÖ) olduğunu söyleyebiliriz. Burada *Aslı* üyesinin köpekten üyesiyle aynı anda birleşmesi **İkililik İlkesi** gereğince olanaklı değildir.

(15) Baş İlkesi (Headedness Principle)

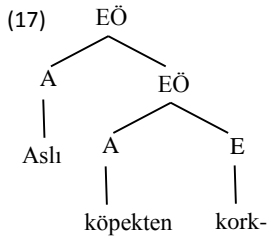
Sözdizimsel bir yapıdaki her sonuncul olamayan budak (nonterminal node) bir baş sözcüğün yansımasıdır.

(16) İkililik İlkesi (Binarity Principle)

Sözdizimsel bir yapıdaki her sonuncul olamayan budak ikili olarak dallanır.

Yukarıdaki öbekte İkililik İlkesi *Köpekten kork-* EÖ'sünü iki **doğrudan kurucuya** (immediate constituent) ayırmaktadır.

Aslı köpekten korkuyor örneğinde EÖ için *kork-* eyleminin sadece tek bir üyesiyle (y, yani *köpekten*) öbek oluşturduk (bkz. 14). Ancak *kork-* eyleminin ikinci bir üyesi daha bulunmaktadır: *Aslı*. Öyleyse Yansıma İlkesi gereği öbekte bu üye için de bir konum bulunmalıdır. Bu konum *köpekten* üyesine göre daha yukarıda olmalıdır.

İki üyeli eylemlerde (geçişli eylemler) (17)'de görüldüğü gibi, *kork-* eyleminin kardeşi budak doludur. Ancak teküyeli (monoargumental) eylemlerin iki genel türe ayrılabilceği ileri sürülmektedir: geçişli eylemlerin dışsal üyesi gibi davranan tek üyeli **etkilemesiz eylemler** (unergative verbs) ve tek üyesi içsel üye gibi davranan **belirtmesiz eylemler** (unaccusative verbs).

- (18) a. Gemi battı.
b. Gemi hızlandı.

Bu iki eylem türünün çeşitli dilbilgisel bağlamlarda birbirlerinden farklı görünüşler sergilemesi bu iki türün öbek yapılarının farklılaştığı izlenimi vermektedir:

- (19) a. *Batıldı
b. Hızlanıldı

- (20) a. Batmış gemi
B *Hızlanmış gemi

İki tür eylem arasındaki ayırım geleneksel olarak tek üyenin üretildiği yapısal konumları yönüyle açıklanmıştır: tek üye etkilemesiz eylemlerin göstericisi konumundayken belirtmesiz eylemlerin tümleç konumundadır.

